

УДК 7.03+79

Цитування:

Чумаченко О. П. Décor як форма соціальної належності у Давньому Римі. *Мистецтвознавчі записки: зб. наук. праць*. 2021. Вип. 40. С. 67-71.

Chumachenko O. (2021). Décor as a form of social belonging in Ancient Rome. *Mystetstvoznavchi zapysky: zb. nauk. prats'*, 40, 67-71 [in Ukrainian].

Чумаченко Олена Петрівна,
кандидат культурології, Криворізький коледж
Національного авіаційного університету
<https://orcid.org/0000-0001-7803-9181>
chumachenko10@ukr.net

ДÉCOR ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНОЇ НАЛЕЖНОСТІ У ДАВНЬОМУ РИМІ

Мета роботи – дослідити категорію décor як форму соціальної належності у Давньому Римі. **Методологія** дослідження полягає у застосуванні аналітичного методу – для визначення теоретико-методологічних засад дослідження категорії décor у творах римських архітекторів і філософів: Вітрувія, Цицерона, Сенеки, Епікура; методу формалізації – для уточнення поняття «décor» в межах предметного поля мистецтвознавства; герменевтичний метод – для інтерпретації змістовного навантаження поняття «décor» в контексті культури Давнього Риму; метод компаративістики – для аналізу підходів до розуміння категорії décor як форми соціальної належності у Давньому Римі. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що вперше проаналізовано і досліджено категорію décor як форму соціальної належності у Давньому Римі. **Висновки.** В Давньому Римі феномен «Entertainment» був важливою складовою соціокультурного життя цієї доби, не було жодної сфери, де б цей феномен не виступав головною окрасою, тріумфи імператорів, розкішне життя патрициїв, все це яскраво відобразилось в вислові Ювенала «Хліба і видовищ», який став визначним в культурі і мистецтві Давнього Риму. Décor, як невід’ємна частина цього феномену, поступово стає формою соціальної належності, відображаючи особливості відповідного стилю життя. Простежено трансформацію понять «décor» і «ornare», перше – в ідеологічному аспекті шанування імператорської влади, друге – в традиційному декоруванні римських обладунків для легіонерів, як засобу підкреслення їх належності до військових. Найяскравішим прикладом décor були триумфальні арки, побудовані на честь імператорів (Триумфальна арка Тита, Траяна, Костянтина та ін). На прикладі творів Вітрувія, Цицерона, Сенеки уточнено значення категорії «décor» як «Decor ornamentorum», відповідність деталей по відношенню до цілого, індивідуальна, особлива краса, яка органічно поєднує пристосування окремих частин предмета до єдиного цілого, ситуації чи обставинки. Простежено «décor» як форму соціальної належності у контексті трансформації чотирьох помпейських стилів, на основі декорування інсулів і домусів для різних верств населення (Domus aurea, «Вілла містерій» в Помпеях, будинок Марка Лукреція Фронтіна в Помпеях, вілла в Оплонтісі, будинок Менандра в Помпеях, «Будинок з червоними стінами», «Будинок Сторіччя» і «Будинок Юлія Полібія»).

Ключові слова: décor, інтерпретація, культура Давнього Риму, Вітрувій, «Entertainment», Сенека, мозаїка.

Chumachenko Olena, Ph.D., Candidate of Cultural Studies, Kryvoy Rog College of National Aviation University

Décor as a form of social belonging in Ancient Rome

The purpose of the article consists of exploring the category of décor as a form of social belonging in ancient Rome. **The methodology** consists in the application of analytical method – to determine the theoretical and methodological foundations of the study of the décor in the works of Roman architects and philosophers: Vitruvius, Cicero, Seneca, Epicurus; formalization method – to clarify the concept of "décor" within the subject field of art history; the hermeneutic method – for interpreting the semantic load of the notion "décor" in the context of the culture of Ancient Rome; method of comparative studies – for analyzing approaches to understanding the category of décor as a form of social belonging in Ancient Rome. **The scientific novelty** of the work is that for the first time the essence of the décor as a form of social belonging in Ancient Rome. **Conclusions.** In Ancient Rome, the phenomenon of "Entertainment" was an important component of the socio-cultural life of this period, there was not a single sphere where this phenomenon did not act as the main decoration, the triumphs of emperors, the luxurious life of the patricians, all this was expressed in one definition of Juvenal – "Bread and circuses", Which became a defining marker in the culture and art of Ancient Rome. Décor, as an integral part of this phenomenon, becomes a form of social belonging, reflecting the characteristics of the corresponding lifestyle. The transformation of the concepts "décor" and "ornare" is considered, the first - in the ideological aspect of respect for the imperial power, the second - in the traditional decoration of Roman armor for legionnaires, as a means of emphasizing their belonging to the military. The most striking example of décor was the Arc de Triomphe, built in honor of the emperors (the Arc de Triomphe of Titus, Trajan, Constantine, etc.). On the example of the works of Vitruvius, Cicero, Seneca, the meaning of the category "décor" was considered as "Decor ornamentorum", the correspondence of details in relation to the whole, individual,

special beauty that organically combines the combination of individual parts of an object into a single whole, situation or setting. Defined "décor" as a form of social belonging in the context of the transformation of the four Pompeian styles based on the decoration of insula and domus for different segments of the population (Domus aurea, "Villa of the Mysteries" in Pompeii, the house of Marcus Lucretius Frontinus in Pompeii, the villa in Oplontisi, the house of Menander in Pompeii, "House with Red Walls", "House of the Century" and "House of Julius Polybius").

Keywords: décor, interpretation, a culture of Ancient Rome, Vitruvius, Entertainment, Seneca, mosaic.

Актуальність теми дослідження. Досліджуючи культуру Давнього Риму, треба звернути увагу на ту особливість, що феномен «Entertainment» був присутнім практично у всіх сферах життєдіяльності, у політиці де імператори під час тріумфу влаштовували видовища; у патриціанському житті, з його пристрастями і смаками до видовищ від оргій до містерій; у суспільному житті – де театр, як форма «Entertainment» відігравав особливу роль. Гладіаторські бої, змагання на колісницях, морські ігри, театральні вистави, відвідування терм, видовища, які влаштовувались на віллах багатих патриціїв, – це лише маленька частина того великого явища – культури Давнього Риму. *Panem et circenses* (лат) – хліба і видовищ, стає девізом політики римських імператорів, «Цей народ вже давно, відколи свої голоси продали, Про всю службу забув; і імперію, що колись Усе роздавала, легіони, і владу, і лікторів зв'язки, Заціпенілий тепер і про двоє речей лиш стурбовано мріє: Хліба та видовищ! ...» – зазначає Ювенал у X сатирі, написаній ним під час правління імператора Траяна [14]. А невід'ємною частиною феномену «Entertainment» в культурі Давнього Риму був décor, тому дослідження цієї категорії набуває особливої актуальності.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивченню тематики décor у культурі Давнього Риму приділяти увагу Л. Б. Альберті, Вітрувій, В. Власов, В. Зубов, З. Ф. Коуел, К. Макаров, Т. Соколова, Сенека, О. Панченко, О. Петрів, Л. Фрідлендер.

Вперше про категорію décor у соціокультурному житті Давнього Риму почав говорити Вітрувій. У давньому Римі décor був не просто прикрасою, а навіть складовою відповідного стилю життя. В інтепретації латинської риторики décor – це «гідна велич», синонім слова «honor» (лат) – слава, шана, décor також виступає похідною від «desceat» (те, що личить). В. Шестаков у своєму творі зазначав, «...згідно Цицерону, греки називали це «φρeron», а ми назвемо «descoium» [12].

Вітрувій говорив про два види декору, про «décor» і «ornage» [2], які обидва мають значення прикрашати, але перший використовувався в форматі «Entertainment», а другий мав значення серед військової термінології. Наприклад, коли імператор

повертався в Рим влаштовувався тріумф, видовище з метою святкування його перемоги, в даному випадку використовували поняття décor в аспекті шанування, це поняття охоплювало наявність пурпурної мантиї тріумфатора, лавровий вінок, тріумфальні арки і колони. Щодо іншого варіанту значення прикрашати, тобто «ornage» – мова йшла про орнамент військових обладунків у Давньому Римі. «Ornage» як прикраса римських легіонерів, тобто озброєння, за яким відразу можна було визначити приналежність до касти військових. Зброя була коштовна, прикрашена гравіюванням і карбуванням, але перш за все її метою було зберегти життя своєму володареві. Якщо «décor» пов'язували з духовним аспектом, ідеологічним змістом, то «ornage» мав більш формальний характер у зброї, де головним вважалось не підкреслити велич воїна, а захистити його від ворожих мечів. Найяскравішим прикладом décor були форуми, особливо мармурові арки, визначнішим моментом тріумфу був проїзд імператора під аркою, яку прикрашала статуя богиня перемоги.

На честь перемоги римських військ у Юдейській війні створили мармурову Тріумфальну арку Тита (81 р. н.е.). Як зазначає О. Петрів, «...це однопрогонова арка, висота монумента – 15,4 м, ширина – 13,5 м, глибина прогону – 4,75 м, ширина прогону – 5,33 м. Напівколони, якими декорована арка, є першим відомим прикладом композитного ордеру. У кутах біля прольоту арки висічені чотири крилаті Вікторії. Всередині прогону знаходяться два барельєфи: хода з трофеями, захопленими в Єрусалимі, та імператор Тит, що керує квадригою. Статуя Тита на квадризі також містилася на вершині арки, проте до наших днів не збереглася» [7]. Відома також Тріумфальна арка Траяна на Форумі Траяна, який був побудований Аполлодором з Дамаска. Ця арка також була декорована колісницею з шестіркою коней. Декорували на честь імператорів не лише арки, а і колони, наприклад колона Траяна висотою 38 м. Колона декорована рельєфною стрічкою, на якій зображено фрагменти присвячені перемогам римлян в Дакії, а також зображення самого імператора. «Décor» починає виступати формою соціальної належності. Це відображається в аспекті шанування

імператорської влади, в традиційному декорванні римських обладунків для легіонерів як засобу підкреслення їх належності до військових.

Але аспект декорування носив і символічний зміст, наприклад, коли імператор Костянтин переміг римських правителів, на честь цієї перемоги декорували Триумфальну арку Костянтина, яка була розташована між Палатином і Колізеєм. Цю арку прикрашали рельєфи, які виламали зі споруджень на честь Марка Аврелія і Траяна, голови імператорів з династії Цезарів замінили на зображення голови Костянтина, цей аспект декорування мав свою символіку як перемога ворога не на полі бою, а перемога у громадянській війні.

Категорію «*décor*» римські архітектори і філософи Вітрувій, Цицерон, Сенека пов'язували з «*Decor ornamentorum*», яке в їх інтерпретації мало значення як «доцільність прикрас» [2; 9]. Категорія «*décor*» трактувалась як відповідність деталей по відношенню до цілого, індивідуальна, особлива краса, яка органічно поєднує пристосування окремих частин предмета до єдиного цілого, ситуації чи обстановки. Різницю між категорією «*symmetria*» вони бачили, у тому що кожен предмет має свій декорум, тобто особливу індивідуальну красу, на відміну від абсолютної краси.

В. Шестаков у своєму дослідженні «Історія мистецтв: від Плінія до сучасності» зазначає, «...що у трактаті Вітрувія мова йде про 6 основних категорій: *ordinatio, dispositio, euritmia, décor, distributio, symmetria*» [12]. Вітрувій розглядав категорію *décor* у контексті співвідносності будівлі її призначенню, «...наприклад храми присвячені Ескулапу повинні бути розташовані у місцевості багатій на дерева, і повинна бути дотримана єдність стилю» [2]. Будівля не буде мати декору, якщо в процесі його декорування будуть використовуватися різні ордери. «Самі ж стіни в своїй обробці повинні бути прикрашені, відповідно до вимог благопристойності, так, щоб оздоблення їх було доречно і не порушувало їх гідності своєї різноманітності (Вітрувій) [2]. Також декорування палаців, терм, вілл для багатих патриціїв несе відповідне змістовне навантаження, у аспекті розглядання категорії *décor* як форми соціальної належності.

Враховуючи той аспект, що більшість патриціїв віддавали належне філософії епікуреїзму, вважаючи, що найвищим благом є насолода життям, декор займав в їх житті не останню роль. У контексті стратифікації, розподілення на класи, а особливо посилення такого чинника як багатство у аспекті

рабовласницької формації актуальним було виникнення нових архітектурних рішень, які виступали як засіб підкреслення цього чинника. Цьому активно сприяли інновації у мистецтві будівництва, винахідництво римського бетону дозволило створювати будівлі з високими стовпами, арками і куполами, з колонадним екраном, і декоративними колонами.

Патриції активно використовували декор як засіб підкреслити їх могутність і владу. Незаможні ж римляни жили в інсулах, багатоповерхових (до п'яти поверхів) квартирних блоках, подібні інсули зберіглися у місті Остія і звісно не мали елементів декору, іноді на стінах малювали троплей (імітацію вікон). Домуси для забезпечених римлян вражали розкішшю декорування. Особливу увагу приділяли виробленню колон з кольорового мармуру і візерунковим підлогою.

У домусах заможних патриціїв застосовували порфір, ця тенденція була особливо привабливою – у порфірі було поєднання темної бордової маси, на тлі якої мерехтять білі або яскраво-червоні кристали. Ф. Коуел підкреслював, що за часів правління Октавіана Августа популярними були прямокутні геометричні візерунки контрастних кольорів [3]. Але мрамур був не єдиним елементом для декорування домусів, такий вид настінного декору як мозаїка теж починає набирати популярності в I ст. н.е. Анней Луцій Сенека представник філософії стоїцизму в «Моральних листах до Луцілія» зазначав, що «...не мати настінних мозаїк – це явний прояв старомодності» [9]. На час правління Октавіана Августа вже було чітке розрізнення між підлоговими мозаїками (*tesselatum*), виробництвом яких займалися ремісники (*tesselarii*). Виготовленням настінних мозаїк (*opus musivum*) займалися *musivarii*.

У Гіберії першими стали використовувати для декору мозаїчних композицій скляні тессери. Прикладом такого розкішного декорування і підкреслення належного статусу його власника був золотий дім Нерона (*Domus aurea*).

У цій унікальній будівлі використовувались смальтові мозаїки, які були поєднанні с золотом, на прикладі Октагона. Для підкреслення декору використовували Єгипетську блакить, яку виготовляли з кварцу, малахіту, натрію. Робота була настільки ювелірна, що настінні мозаїки робили не лише на великих стінах, а і прикрашали маленькі ділянки стін. Також стіни будинку були прикрашені слоновою кісткою і перлами.

У помпейських домусах патриціїв спочатку запозичували грецький стиль розпису настінного живопису, який отримав назву «під кладку», і був відомий як інкрустаційний стиль, або Перший помпейський стиль.

Особливістю другого помпейського стилю (перспективного) стало декоративне зображення колон, ілюзорного карнізу, подіуму, потім стали «відкривати» небо, робити ілюзію саду, (на прикладі «Вілли містерій» в Помпеях). Для забаганок патриціїв митці-декоратори стали зображати на стінах домусів цілі вулиці, будівлі.

Аспект трансформації категорії «*décor*» яскраво простежується в специфіці третього помпейського стилю, або орнаментального, для якого характерною особливістю була наявність канделябрів, масок римських богів, серед яких особливо популярними були Діани, Венери, Марса, підвішені на шовкових нитках, абстрактні мотиви. Таке декорування є присутнім в будинку Марка Лукреція Фронтіна в Помпеях, вілли в Оплонтісі.

Декоратори на перший план виносять дрібні деталі на фоні нейтрального кольору. Це робиться для підкреслення вертикалізму декору, наприклад будинок Менандра в Помпеях. Цей будинок був відкритий широкій публіці у 1926 році. Якщо греки відносились до декорування абсолютно спокійно, не роблячи з цього якогось культу, то римляни, особливо представники елітарного класу патриціїв приділяли цьому аспекту велике значення. Четвертий помпейський стиль представляв собою поєднання канделябрного декору і архітектурних розписів, це улюблений стиль імператора Нерона, і він якнайяскравіше підкреслював напружену ситуацію в країні, де преставники влади купались в розкоші. Яскравим прикладом є «Будинок з червоними стінами», «Будинок Сторіччя» і «Будинок Юлія Полібія».

«Будинок Юлія Полібія» був знайдений у 1913 році, в ньому зберіглось багато елементів декору, починаючи з кубікулума в південно-західному куті атріуму оформленому у другому стилі з пурпуровими і жовтими блоками під зубчастим карнізом. *Cubiculum* представлена в четвертому стилі жовтими панелями з орнаментальними межами над нижнім пурпуровим фризом і все нижче верхньої червоної зони, прикрашеної гірляндами. У центральній кімнаті на західній стороні атріуму представлено в четвертому стилі ми бачимо білі і жовті панелі з орнаментальними межами над нижнім чорним фризом. Кубікулума на південній стороні перистиля прикрашена в четвертому стилі чорними панелями з медальйонами і в польоті

фігурами над нижнім чорним фризом. Кубікулума в південно-західному куті перистиля оформлений в третьому стилі з білими центральними панелями, що містять міфологічні сцени в оточенні жовтих бічних панелей, розділених архітектурними темами на чорному тлі над чорним нижнім фризом. Верхня зона прикрашена архітектурними мотивами і фігурами на білому тлі.

У «Будинку Сторіччя» є також багато елементів декору, наприклад довгий коридор від північно-західного кута перистиля веде до триклінію, у якому центральне панно на кожній з трьох стін містить міфологічні сцени.

Сцена на південній стіні зображує Іфігенію в Тельці, в той час як виняткова сцена на східній стіні зображує Гермафродита з Вакхом. Фінальна сцена на північній стіні – це зображення Тесея і Мінотавра [2].

Висновки. В Давньому Римі феномен «*Entertainment*» був важливою складовою соціокультурного життя цієї доби, не було жодної сфери де б цей феномен не виступав головною окрасою, триумфи імператорів, розкішне життя патриціїв, все це яскраво відобразилось в вислові Ювенала «Хліба і видовищ», який став визначним в культурі і мистецтві Давнього Риму. *Décor* як невід'ємна частина цього феномену поступово стає формою соціальної належності, відображаючи особливості відповідного стилю життя. Простежено трансформацію понять «*décor*» і «*ornage*», перше – в ідеологічному аспекті шанування імператорської влади, друге – в традиційному декоруванні римських обладунків для легіонерів, як засобу підкреслення їх належності до військових. Найяскравішим прикладом *décor* були триумфальні арки, побудовані на честь імператорів (Триумфальна арка Тита, Траяна, Костянтина та інш.)

На прикладі творів Вітрувія, Цицерона, Сенеки уточнено значення категорії «*décor*» як «*Decor ornamentorum*», відповідність деталей по відношенню до цілого, індивідуальна, особлива краса, яка органічно поєднує пристосування окремих частин предмета до єдиного цілого, ситуації чи обстановки. Простежено «*décor*» як форму соціальної належності у контексті трансформації чотирьох помпейських стилів, на основі декорування інсулів і домусів для різних верств населення (*Domus aurea*, «Вілла містерій» в Помпеях, будинок Марка Лукреція Фронтіна в Помпеях, вілла в Оплонтісі, будинок Менандра в Помпеях, «Будинок з червоними стінами», «Будинок Сторіччя» і «Будинок Юлія Полібія»).

Література

1. Буркхард Я. Век Константина Великого. М.: Центр полиграф, 2003. 367 с.
2. Витрувий. Десять книг об архитектуре. / Пер. с лат. Ф. А. Петровский. М. : Юрайт, 2019. 318 с.
3. Коуэлл Ф. Древний Рим. Быт, религия, культура. М.: Центрполиграф, 2006. URL: <https://historylib.org/historybooks/Drevniy-Rim--Byt--religiya--kultura/3> (дата звернення: жовтень 2021).
4. Лосев А. Ф. Эллинистически-римская эстетика I-II веков. Под ред. А. А. Тахо-Годи, В. П. Троицкого. М.: Мысль, 2002. Т. 5. Кн. 2. URL: <http://psylib.org.ua/books/lose009/index.htm> (дата звернення: вересень 2021).
5. Моммзен Т. Искусство и наука. История Рима. Отв. ред. А. Б. Егоров, ред. Н. А. Никитина. СПб: «Наука», «Ювента», 1997. 365 с.
6. Панченко В. И. Культура Стародавнього Риму. Навч. посіб. під кер. Л. Т. Левчук. К.: Центр учб. літ., 2010. 400 с.
7. Петрів О.В. Історія архітектури: підручник. Дрогобич: Видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2014. 272 с.
8. Светоний Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей. / Пер. с лат., предисл. и послесл. М. Гаспарова. М.: Худ. литература, 1990. 255 с. URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1354635514> (дата звернення: вересень 2021).
9. Сенека Луций Анней. Нравственные письма к Луцилию. / Пер., прим. С. А. Ошерова, отв. ред. М. Л. Гаспаров. М.: Наука, 1977. (Серия «Литературные памятники»). URL: <http://psylib.org.ua/books/senek03/index.htm> (дата звернення: жовтень 2021).
10. Фридендер Л. Картины из бытовой истории Рима в эпоху от Августа до конца династии Антонинов. Общая история европейской культуры. Пер. Ф. Зелинского, С. Меликовой. Том IV. Ч. I. СПб. Изд. «Брокгауз-Ефрон», 1914. 628 с. URL: <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1262896623> (дата звернення: жовтень 2021).
11. Чумаченко Б. М. Вступ до культурології античності. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 100 с.
12. Шестаков В. П. История искусства: от Плиния до наших дней. М. : Ленанд, 2015. 336 с.
13. Шифман И. Ш. Деяния Божественного Августа. Цезарь Август. Л.: Наука, 1990. 200 с. (Серия «Из истории мировой культуры»).
14. Ювенал, Децим Юний // Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник : у 2 т. / за ред. Н. Михальської та Б. Щавурського. Тернопіль : Навчальна книга - Богдан, 2006. С. 812.
15. Beacham R. C. Spectacle Entertainments in early imperial Rome. Revista de Estudios Latinos (RELat), 2001. V. 1. 280 p.
2. Vitruvius. (2019). Ten books on architecture. Transl. from lat. by F.A. Petrovsky. Moscow: Yurayt [in Russian].
3. Cowell F. (2006). Ancient Rome. Life, religion, culture. Moscow: Centrpoligraf. Retrieved from: <https://historylib.org/historybooks/Drevniy-Rim--Byt--religiya--kultura/3> (application date: October 2021) [in Russian].
4. Losiev A. F. (2002). Hellenistic-Roman aesthetics of the I-II centuries. Editors A.A. TakhoGodi, V.P. Troitsky. Moscow: Mysl, Vol. 5, Book 2. Retrieved from: <http://psylib.org.ua/books/lose009/index.htm> (application date: September 2021) [in Russian].
5. Mommsen Th. (1997). Art and Science. History of Rome. Editor-in-chief A.B. Yegorov. St. Petersburg: -Nauka, -Yuvental [in Russian].
6. Panchenko V. I. (2010). Kuljtura Starodavnjogho Rymu. Navch. posib. pid ker. L. T. Levchuk. Kyiv: Centr uchb. lit. [in Ukrainian].
7. Petriv O.V. (2014). History of architecture. Drohobych: Viddil of Drohobytsky Sovereign Pedagogical University in the Name of Ivan Frank. [in Ukrainian].
8. Suetonius G. T. (1990). The Twelve Caesars. Transl. from Latin, by M. Gasparov. Moscow: Khudozhestvennaya literature. Retrieved from: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1354644432> (application date: September 2021) [in Russian].
9. Seneca Lucius Annaeus (1977). Moral letters to Lucilius. Translation, notes by S.A. Osherov, ed.-in-chief M.L. Gasparov. Moscow: Nauka, VII, 3-4. Literary Monuments series. Retrieved from: <http://psylib.org.ua/books/senek03/index.htm> (application date: October 2021) [in Russian].
10. Friedlander L. Pictures from the everyday history of Rome in the era from Augustus to the end of the Antonine dynasty. General history of European culture. Transl. by Zelinского, S. Melikovoy. T. IV. P. I. St. Petersburg: Izd. «Brogkgaus-Efron», 1914. 628. Retrieved from: <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1262896623> (application date: October 2021) [in Russian].
11. Chumachenko B. M. (2003). Introduction to the cultural studies of antiquity. Kyiv: KM Akademiia Publishing House [in Ukrainian].
12. Shestakov V. (2015) History of art: from Pliny to the present day. Moscow: Lenand [in Russian].
13. Shifman I. S. (1990). The Deeds of the Divine Augustus. Caesar Augustus. St. Petersburg: Nauka [in Russian].
14. Juvenal, Desim Yuniy (2006). Foreign writers. Encyclopedic assistant: in 2 volumes, ed. N. Mikhalskaya and B. Schavursky. Ternopil: Navchalna book – Bogdan [in Ukrainian].
15. Beacham R. C. Spectacle Entertainments in early imperial Rome. Revista de Estudios Latinos (RELat), 2001. V. 1. 280. [in English].

References

1. Burckhardt Jacob (2003). The Age of Constantine the Great. Moscow: Polygraph Center [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 11.10.2021
Отримано після доопрацювання 22.10.2021
Прийнято до друку 28.10.2021